

KS. JÓZEF KRÓL
Opole

METODY JAKOŚCIOWE STOSOWANE W PSYCHOLOGII RELIGII

1. Rodzaje metod jakościowych – 2. Obszary zastosowań metod jakościowych w psychologii religii – 3. Dylematy psychologicznych badań jakościowych

W psychologicznych badaniach doświadczenia religijnego stosowane są zarówno metody ilościowe (nomotetyczne), jak i jakościowe (idiograficzne). Jednym z proponowanych kryteriów rozróżnienia między metodami ilościowymi i jakościowymi w psychologii jest określenie celu ich stosowania. Pierwsze służą określeniu związków przyczynowo-skutkowych między zachodzącymi zjawiskami, procesami i dyspozycjami, a także sformułowaniu powszechnie obowiązujących zasad wyjaśniających zachowanie i psychiczne funkcjonowanie człowieka jako przedstawiciela gatunku czy grupy społecznej. Drugie zajmują się opisem poszczególnych przypadków, a więc poszukiwaniem niepowtarzalnych obszarów psychiki konkretnego człowieka, niewytłumaczalnych na gruncie zasad ogólnych¹

W artykule tym przedstawione zostaną tylko metody jakościowe. W prezentowaniu poszczególnych metod jakościowych szczególna uwaga zostanie zwrócona na możliwościach zastosowania tych metod w badaniach nad doświadczeniem religijnym.

Metody jakościowe to, najogólniej, metody określane jako opisowe, rozumiejące, idiograficzne, interpretacyjne. Specyfiką metod jakościowych jest to, że służą one do opisu i interpretacji indywidualnego obrazu zjawiska.

Podstawą stosowania metod jakościowych jest założenie ontologiczne dotyczące kondycji człowieka, a mianowicie, że każdy człowiek jest wyjątkowy, więc co najmniej część zachowania, emocjonalności i procesów świadomościowych jednostki nie poddają się analizie na podstawie nomotetycznych praw ogólnych. Zdaniem zwolenników metod jakościowych, jest to część istotna do zrozumienia postępowania, celów i przekonań danej jednostki, metody ilościowe natomiast nie są władne dotrzeć do tych głębokich pokładów motywacji i świadomości co najmniej z dwóch

¹ R.F. PALOUTZIAN, *Invitation to the psychology of religion*, Boston 1996, s. 69.

względów. Po pierwsze, opierając się na testowaniu hipotez, badacze ilościowi koncentrują się wyłącznie na pewnym pojęciowo wyodrębnionym aspekcie zachowania lub świadomości. Po drugie, głębokość komunikacji badaczy ilościowych z osobami badanymi jest ograniczona ze względów proceduralnych takich, jak: standardowość instrukcji, konieczność kontrolowania zmiennych czy liczebność grupy²

Jedną z istotnych cech i zalet badań jakościowych jest to, że prowadzone są w warunkach naturalnych, w naturalnym otoczeniu i są silnie osadzone w realiach lokalnych. Badania te przebiegają w trakcie intensywnego i długo trwającego kontaktu z sytuacją życiową. Te sytuacje są zwykle normalne, są odbiciem codziennego życia jednostki, grup społecznych i organizacji. Badania jakościowe kładą nacisk na specyficzny przypadek, tj. wyraźne i wyodrębnione zjawisko osadzone w swym kontekście. Nie odrywają zjawisk od wpływu kontekstu lokalnego, lecz biorą go pod uwagę. Dzięki temu istnieje duża możliwość rozumienia spraw ukrytych, niejawnych, które leżą u podstaw badanych zjawisk. Zadaniem badacza jest uzyskanie „holistycznego” (systemowego, scalonego) oglądu poddanego badaniom kontekstu: jego logiki, uporządkowania, ukrytych i jawnych zasad. Głównym celem jest wyjaśnianie dróg, jakimi ludzie w poszczególnych sytuacjach dochodzą do zrozumienia i wyjaśnienia swego zachowania. Badania jakościowe, kładąc nacisk na „przeżyte doświadczenie”, są dobrze dostosowane do rozpoznania „znaczeń”, które ludzie przypisują zdarzeniom, procesom i strukturom swego życia: ich percepcjom, domysłom, przedwczesnym osądom i z góry przyjętym założeniom oraz do wiązania tych znaczeń z otaczającym ludzi światem społecznym³

1. Rodzaje metod jakościowych

W literaturze i badaniach psychologicznych można znaleźć różne rodzaje metod jakościowych. M. STAŚ-ROMANOWSKA opiera podział metod jakościowych na kryterium punktu odniesienia dla interpretacji danych. Może to być zewnętrzny, uprzedmiotawiający punkt odniesienia, lub punkt odniesienia wewnętrzny, podmiotowy. Zgodnie z tym kryterium metody jakościowe można podzielić na: (1) metody eksponujące zewnętrzny punkt odniesienia (uprzedmiotawiające) oraz (2) metody eksponujące wewnętrzny punkt odniesienia (upodmiotawiające)⁴

1) Metody eksponujące zewnętrzny punkt odniesienia (uprzedmiotawiające) zakładają zrozumiałą, a więc sensowną rekonstrukcję zjawiska — jego struktury, rozwoju,

² J. KLEBANIUK, *Metody jakościowe — wyzwanie dla tradycyjnej psychologii*, w: M. STAŚ-ROMANOWSKA (red.), *Metody jakościowe w psychologii współczesnej*, Wrocław 2000, s. 34.

³ M.B. MILES, A.M. HUBERMAN, *Analiza danych jakościowych*, Białystok 2000, s. 10.

⁴ M. STAŚ-ROMANOWSKA, *Hermeneutyka w psychologicznych badaniach jakościowych*, w: A. GAŁDOWA (red.), *Hermeneutyka a psychologia*, Kraków 1997, s. 144.

funkcji, genezy — w perspektywie badacza i przyjmowanej przez niego teorii. Celem takiego badania jest opis zjawiska, kategoryzacja, odkrycie sensu obiektywnego, tj. przyczyn (sił, motywów nieświadomych) powiązanych psychologicznie z danym zdarzeniem. Należą tu np. metody: studium przypadku, metoda psychobiograficzna, portret psychologiczny⁵

- 2) Metody eksponujące wewnętrzny punkt odniesienia (upodmiotawiające) zakładają perspektywę osoby badanej i system jej subiektywnych znaczeń. W tym wypadku badacz, opisując i interpretując zjawisko, opiera się głównie na języku osoby badanej, operuje jej pojęciami, uwzględnia jej sposób interpretacji świata, chce dotrzeć do jej osobistych znaczeń. Celem takiego badania jest odkrycie sensu podmiotowego, tj. powodów (intencji, racji, znaczeń) danego wyboru lub działania. Wypowiedź osoby badanej traktowana jest nie tylko jako źródło informacji (jak w klasycznym wywiadzie), lecz jako główna technika badania (technika narracyjna lub dialogowa) oraz jako materiał podlegający wielostronnej analizie, zarówno semantyczno-psychologicznej (analizuje się to, co osoba mówi), jak i strukturalnej (analizuje się sposób, w jaki osoba mówi). Dlatego ta metoda badania bywa określana mianem dialogowej, przybierającej różnorodną formę szczegółową, dialogu hermeneutycznego, metody narracyjnej, metody autobiograficznej, a także analizy egzystencjalno-fenomenologicznej⁶

Stosowanie metod jakościowych, opartych na swobodnej, nieskrępowanej wypowiedzi osoby badanej, poszanowaniu treści i formy tej wypowiedzi, ma pozwolić — przez jej interpretację — na ujmowanie osobistych sensów i ewentualnie sformułowanie praw jednostkowych. Nie mamy przy tym do czynienia ani z zawężeniem przedmiotu badania do obszaru związanego z testowaniem hipotez, ani z powierzchownością kontaktu psychologa z osobą badaną. Szerokość i głębię komunikacji można uznać za zaletę metod jakościowych. Istnieją jednak pewne warunki ich zaistnienia. To przede wszystkim otwartość i gotowość do zaangażowania w procesie komunikacji obu jej stron: badacza i badanego. Otwartość to chęć nieuprzedzonego słuchania i szczerego wypowiadania się, gotowość do zaangażowania — to poświęcenie czasu i zgoda na doświadczenie emocji, również negatywnych, w procesie komunikacji. Konieczność spełnienia tych warunków czyni badania jakościowe trudnymi do przeprowadzenia, zwłaszcza na dużą skalę, kosztownymi i obciążonymi dużym ryzykiem niepowodzenia, tzn. otrzymania mało wartościowych danych, zwłaszcza gdy badacz nie dysponuje odpowiednim warsztatem czy też nie zawsze potrafi z nich korzystać⁷

⁵ *Tamże*, s. 145.

⁶ *Tamże*, s. 146.

⁷ KLEBANIUK, *art. cyt.*, s. 34.

2. Obszary zastosowań metod jakościowych w psychologii religii

Cechy metod jakościowych wyznaczają zakres ich zastosowań. M. STAŚ-ROMANOWSKA podaje obszary możliwości zastosowań metod jakościowych w badaniach psychologicznych; można je odnieść również do badań nad doświadczeniem religijnym.

Dzięki tym metodom możliwe jest zgłębianie przez psychologów problematyki podmiotowości w jej najbardziej specyficznych, subtelnych aspektach, tj. problematyki związanej z urzeczywistnieniem osobowego, nieinstrumentalnego wymiaru życia ludzkiego, wszechstronnym (a więc także duchowym) rozwojem jednostki, przeżyciami egzystencjalnymi — sensem życia, stosunkiem do absolutnych (transcendentnych) wartości, doświadczeniami granicznymi dotyczącymi śmierci, cierpienia itp.⁸

W psychologii religii metody jakościowe stosowane są do opisu procesu nawrócenia, medytacyjnego doświadczenia Boga, do badania doświadczenia mistycznego.

L.R. RAMBO oraz L.A. REH zastosowali metodę dialogu hermeneutycznego celem przeprowadzenia analizy egzystencjalno-fenomenologicznej procesu nawrócenia kobiety imieniem Esther. W studium tym zastosowali metodę dialogu, aby odtworzyć indywidualne doświadczenie nawrócenia. Metoda ta umożliwiła im poznanie kontekstu indywidualnych przeżyć prowadzących do nawrócenia oraz pozwoliła na opisanie poszczególnych stadiów tego procesu.

W stadium pierwszym, nazwanym czasem niepokoju, jednostka nie może sobie znaleźć miejsca, uświadamia sobie rozbieżność zachodzącą między własną grzesznością a doskonałością Boga. W stadium drugim, właściwego kryzysu nawróceniowego, jednostka doświadcza oświecenia, poczucia rozwiązania nieznośnego stanu, w jakim się znalazła. Stadium trzecie cechuje poczucie spokoju wewnętrznego, odprężenia, wewnętrznej harmonii. Owocem nawrócenia są zmiany w sferze zachowaniowej⁹

K. GINS stosuje metodę dialogu hermeneutycznego do badania doświadczenia mistycznego. Na podstawie przeprowadzonych badań z mistykami metodą dialogu rozpoznał trzy formy przedmistycznego doświadczenia, które różnią się ze względu na to, czy doświadczenie jest zdominowane przez jaźń, czy przez przedmiot, oraz ze względu na stopień zlania się jaźni i przedmiotu. W „zorientowanej na przedmiot przedmistycznej formie” doświadczenia jaźń łączy się z dominującym wyobrażeniem religijnym w przedmistycznej unii, ale bez utraty swej odrębnej tożsamości (zatem jest raczej mistyczna niż ekstazyjna); w „zorientowanej na jaźń przedekstazyjnej formie” przedmiot jest tworzony przez jaźń, być może na jej własne wyobrażenie,

⁸ M. STAŚ-ROMANOWSKA, *O metodzie jakościowej w kontekście rozważań nad tożsamością psychologii*, w: TAŻ (red.), *dz. cyt.*, s. 27.

⁹ L.R. RAMBO, L.A. REH, *The phenomenology of conversion*, w: H.N. MALONY, S. SOUTHARD (red.), *Handbook of religious conversion*, Birmingham 1992, s. 229–258.

oraz stopniowo wchłaniany przez jaźń w stanie jedności; w „przedekstytucyjnej formie zorientowanej na przedmiot” jaźń jest wchłaniana w mocno dominujące wyobrażenie do momentu praktycznego rozpląnięcia się. K. GINS ujawnia, że analogiczne rozróżnienia można odnaleźć w doświadczeniach klasycznych mistyków¹⁰

A. BOLLEY stosuje metodę fenomenologiczną do opisu medytacyjnego doświadczenia Boga. Interesujące jest odkrycie przez niego dwóch podstawowych form, pomiędzy którymi oscyluje świadomość Boga: doświadczenie „oddalenia”, zwykle zapośredniczone przez wyobrażenie całkowitego odsunięcia, z towarzyszącymi mu uczuciami obawy, grozy, bezwartościowości, oraz doświadczenie „kontaktu”, wyrażane w odczuciu bycia dotykany lub obejmowanym, z towarzyszącymi temu uczuciami, jak: oczyszczenie, spokój i radość¹¹. Godna uwagi jest również jego fenomenologiczna analiza odnosząca się do medytacji rozumianej jako sukcesywnie następujące różnorodne formy „wczucia” (*Einfühlung*), kulminujące w doświadczeniach uczucia „bycia-jednym” (*Einsföhlung*). A. Bolley, podobnie jak M. SCHELER, na którego fenomenologii sympatii jego praca bazuje, zakłada, że religijny przedmiot posiada formę osobową¹².

Metody jakościowe stosowane są również w odniesieniu do problematyki rozwoju człowieka w ciągu całego życia. J. FOWLER w badaniach nad rozwojem wiary w życiu człowieka zastosował „metodę biograficzną”, przy pomocy której dokonał rekonstrukcji rozwoju wiary jednostki w ciągu całego jej życia. Przeprowadził on, wraz ze swoimi współpracownikami, wywiad z 359 osobami w wieku 4–84 lat, wyznania protestanckiego (45%), katolickiego (36,5%), mojżeszowego (11,2%) oraz kilku innych (7,2%). Osobami badanymi byli w równym stopniu kobiety i mężczyźni, głównie biali (97,8%)¹³

Pytania zadane w trwających osiem lat badaniach, skierowane w trakcie pogłębianych rozmów, koncentrowały się na przyczynach, racjach uzasadniających sens i cel życia, na odniesieniu do wartości transcendentalnych, religii, *Universum*. Cały wywiad składał się z czterech części.

Pierwsza część wywiadu (*Przegląd życia*) miała na celu dostarczenie wstępnej inspiracji dotyczącej biegu całego życia, pewnej mapy wydarzeń (faktów) i sposobów ich interpretacji. Badający zwracał uwagę nie tylko na treść, ale i sposób przekazu. J.W. Fowler pisał o konieczności „zestrojania” sposobów myślenia, konceptualizacji, rodzaju refleksji. Pytania były dostosowane do sposobu myślenia i odczuwania

¹⁰ K. GINS, *Analyse von Mystiker-Aussagen zur Unterscheidung christlicher und ekstatischer Erlebnisweise*, ARP 15 (1982), s.155–194.

¹¹ A. BOLLEY, *Das meditative Gotteserlebnis als personal bedingtes seelisches Gefüge*, ARP 12 (1976), s. 85–104.

¹² TENŽE, *Die Bedeutung von Einfühlungs- und Einföhlungserlebnissen in der Meditation*, ARP 8 (1964), s.145–155.

¹³ J.W. FOWLER, *Stufen des Glaubens*, Gütersloh 1991, s. 333.

respondenta, dlatego też ich zestaw badający traktował jedynie jako pewną propozycję. Autor porównał pytania do czystego ekranu, na który osoba odpowiadająca niejako rzutuje własne sposoby widzenia dawnych spraw. Pytania zawarte w tej części odnosiły się do obiektywnych danych, faktów z życia: struktury rodziny (porządek rodzeństwa, zajęcia rodziców itp.) oraz miejsca osoby badanej w relacjach rodzinnych. W części tej padało też, na razie w sposób ogólny, pytanie o racje, uzasadnienia dotyczące sensu życia¹⁴

Część druga wywiadu (*Doświadczenia, relacje kształtujące życie*) przyjmowała już formę pogłębionej rozmowy, opierała się na pewnych wybranych istotnych punktach i wydarzeniach z życia, zasygnalizowanych w części pierwszej. Koncentrowała się ona na identyfikacji osób, wydarzeń, relacji, specyficznych doświadczeń, kryzysów, które w sposób szczególny zadecydowały o wyborze hierarchii wartości oraz interpretacji znaczenia i sensu w życiu¹⁵.

W części trzeciej wywiadu (*Obecnie wyznawane wartości i zaangażowania*) badający odwoływał się do szerszej perspektywy, wymagającej przekroczenia wiedzy dotyczącej samego siebie i koncentracji na sobie. Zadana została seria pytań odnoszących się do myśli i uczuć związanych z wymiarami, w jakich autor opisuje wiarę. W serii tej zawarte były pytania dotyczące śmierci, życia po śmierci, znaczenia i sensu życia, przeznaczenia rodzaju ludzkiego i poszczególnych jednostek, ewentualnego planu przejawiającego się w życiu człowieka i historii¹⁶.

Pomimo faktu, iż poprzednie części odnosiły się już do problemu religii, czwarta część wywiadu (*Religia*) rozpoczynała się pytaniem o to, czy badany uważa się za osobę religijną. Zadaniem przeprowadzającego wywiad, bez względu na rodzaj odpowiedzi, była pomoc badanemu w uświadomieniu sobie, co rozumie przez swą odpowiedź. Ta część rozmowy dawała szansę badanemu na pogłębienie swojego rozumienia „religijności” i umieszczenia się w obrębie własnej definicji. Na wszystkich etapach wywiadu, szczególnie w części trzeciej i czwartej, prosiło się badanego o podanie przykładów odniesienia wierzeń i wartości do realnego działania¹⁷

Po zakończeniu dwu-, dwuipółgodzinnego podstawowego wywiadu przeprowadzający go nadal rozmawiał z osobą badaną na temat emocji związanych z doświadczeniem, jakie stanowiła dla niej sytuacja wywiadu. Badający zainteresowany był tym, na ile stawiane przez niego pytania pomogły respondentowi w opowiadaniu własnej historii i pozwoliły dzielić jego punkt widzenia. Był to czas na wprowadzenie uzupełnień, które z różnych względów pominięte zostały wcześniej.

¹⁴ *Tamże*, s. 327.

¹⁵ *Tamże*, s. 328

¹⁶ *Tamże*, s. 329.

¹⁷ *Tamże*, s. 330.

Efektom przeprowadzonych na szeroką skalę badań nad poszukiwaniem przez ludzi sensu i celu życia, wartości transcendentalnych, religii, Boga było wyodrębnienie sześciu uniwersalnych stadiów rozwoju wiary:

- I stadium: wiara intuicyjno-projekcyjna,
- II stadium: wiara mityczno-literalna,
- III stadium: wiara syntetyczno-konwencjonalna,
- IV stadium: wiara indywidualno-refleksyjna,
- V stadium: wiara koniunktywna (paradoksalno-konsolidacyjna),
- VI stadium: wiara uniwersalizująca¹⁸

Kolejnym ważnym obszarem, w którym stosowane są jakościowe analizy treści doświadczenia religijnego, jest psychohistoria, zajmująca się śledzeniem biegu życia ludzkiego, indywidualnych losów, stylów życia, zarówno w perspektywie zewnętrznej, na podstawie materiałów biograficznych (w tym również stworzone dzieła), jak i wewnętrznej, przez analizy autobiografii. Analizy te stanowią cenne źródło informacji, m.in. o obszarach stałości i zmienności osobowości w procesie rozwoju, o prawidłowościach przemiany systemu znaczeń osobistych, stylu myślenia, etosu, sposobu autoekspresji, a także o roli historycznych i kulturowych czynników w kształtowaniu form życia ludzkiego¹⁹

W kategorii badań biograficznych na szczególną uwagę zasługują tzw. studia indywidualnych przypadków, zwłaszcza analizy losów ludzi wyjątkowych, wyróżniających się twórczym i szlachetnym życiem, tych, którzy swoimi postawami, czynami i osiągnięciami wyłamują się spod praw przeciętności²⁰.

Charakterystyczną cechą badań psychobiograficznych jest prowadzenie analizy problemów badawczych na tle całego życia osoby badanej, co wymaga uwzględnienia wymiaru historycznego, „osadzenia” osoby badanej w perspektywie czasowej. Specyfika metody psychobiograficznej polega na tym, że badacz dokonuje na podstawie zgromadzonych materiałów rekonstrukcji osobowości wybranej postaci w toku jej rozwoju, nawiązując do różnych faz jej życia, szczególnie koncentrując się na mechanizmach determinujących czyny znane z biografii. Ogólnie można powiedzieć, że jest to odtworzenie i analiza historii indywidualnego życia w języku określonej koncepcji teoretycznej przyjętej przez badacza. W tej metodzie perspektywa

¹⁸ Zob. *tamże*, s. 136–229.

¹⁹ STAŚ-ROMANOWSKA, *O metodzie jakościowej*, s. 28.

²⁰ Zob. J. CORVELEYN, *The obsessional episode in the conversion experience of Ignatius of Loyola – A psycho-biographical contribution*, w: J.A. BELZEN (red.), *Hermeneutical approaches in psychology of religion*, Amsterdam–Altana 1997, s. 155–172; H. GARDNER, *Niepospolite umysły. O czterech niezwykłych postaciach i naszej własnej wyjątkowości*, Warszawa 1998; K. RATHUNDE, *Wisdom and abiding interest: Interviews with three noted historians in later life*, „Journal of Adult Development” 3 (1998), s. 159–172.

badacza i przyjęta przez niego teoria pełnią funkcję wyjaśniającą i (ewentualnie) predyktywną²¹

Klasycznym przykładem zastosowania w psychologii religii metody psychobiograficznej są studia na temat dwóch różniących się *homines religiosi*: M. LUTRA oraz M. GANDHIEGO, przeprowadzone przez E.H. ERIKSONA²². Badania te miały wpływ na prowadzenie studiów nad słynnymi osobowościami religijnymi, jak John WESELEY czy Jonathan EDWARDS, oraz na studia nad niektórymi ruchami i okresami religijnymi²³

3. Dylematy psychologicznych badań jakościowych

Studium przypadku ilustruje twierdzenia psychologii w sposób, jaki nie jest dostępny abstrakcyjnym uogólnieniom i statystykom. Odtwarza też dokładniejszy obraz jednostki od tego, który można uzyskać, stosując inne metody. Często jednak badania przypadku zależą od pamięci przeszłych wydarzeń, która może być selektywna i niedokładna. Ponadto badania przypadku skoncentrowane są na jednostkach, dlatego ich użyteczność dla psychologów, zmierzających do dokonywanych uogólnień ludzkiego zachowania, jest ograniczona. Jednostka stanowiąca obiekt badania nie musi przypominać większości innych osób, co do których badacz chce sformułować wnioski²⁴. Wnioski wyciągane ze studiów o orientacji idiograficznej mogą być odnośzone tylko do jednostki badanej. Na przykład całościowe poznanie doświadczenia nawrócenia jednej osoby nie zezwala nam na zbytne generalizowanie wniosków na doświadczenie nawrócenia innych ludzi. Wysoki stopień emocjonalności w doświadczeniu nawrócenia jednej osoby mówi nam niewiele o doświadczeniach nawrócenia innych ludzi. Podobnie, rozszerzając ten argument na doświadczenie religijne w innych kulturach, moglibyśmy powiedzieć, że głębokie poznanie doświadczenia religijnego jednego muzułmanina, np. w Turcji, nie zezwala na wyciąganie wniosków psychologicznych o doświadczeniu religijnym konkretnego członka Kościoła anglikańskiego. Ta restrykcja wniosków jest fundamentalnym ograniczeniem podejścia idiograficznego²⁵

²¹ B. BARTOSZ, *Metody jakościowe — rodzaje, dylematy i perspektywy*, w: STAŚ-ROMANOWSKA (red.), *dz. cyt.*, s. 44.

²² Zob. E.H. ERIKSON, *Young man Luther*, New York 1958; TENŻE, *Gandhi's truth: On the origins of militant nonviolence*, New York 1969.

²³ Zob. D. CAPPS, W.H. CAPPS, M.G. BRADFORD, (red.), *Encounter with Erikson: Historical interpretation and religious biography*, Missoula; R.L. MOORE, *John Wesley and authority: A psychological perspective*, Missoula 1979; T.H. ZOCK, *The hermeneutics of life history — A plea for a hermeneutical psychology of religion, exemplified by the work of Erik H. Erikson*, w: BELZEN (red.), *dz. cyt.*, s. 129–154.

²⁴ C. TAVRIS, C. WADE, *Psychologia. Podejścia oraz koncepcje*, Poznań 1995, s. 56.

²⁵ PALOUTZIAN, *dz. cyt.*, s. 197.

Na studium przypadku ma wpływ wiele zmiennych zakłócających, których nie można kontrolować. Z tego powodu na podstawie studium nie można wyprowadzać wniosków na temat przyczyn i skutków badanego zjawiska. Jednym z celów nauki jest wykrywanie przyczyn zjawisk, czyli jednoznaczne rozpoznawanie czynników wywołujących dane zdarzenie. Jednak wnioski przyczynowo-skutkowe rzadko można wyciągać na podstawie wyników uzyskanych w ramach studium przypadku. Pod tym względem głównym ograniczeniem tej metody jest niemożliwość kontroli zmiennych zakłócających. W związku z tym istnieje wiele prawdopodobnych hipotez wyjaśniających zmiany zachowania²⁶.

Kolejnym ograniczeniem metod jakościowych jest niepowtarzalność procedur badawczych i w związku z tym brak możliwości weryfikacji wyników badań przez innych badaczy. Zdaniem pozytywistycznie zorientowanych metodologów wiedza naukowa powinna mieć intersubiektywnie sprawdzalny charakter. Oznacza to, że dowolny badacz powinien móc zaobserwować te same zjawiska i dojść do identycznych wniosków, stosując te same procedury badawcze²⁷. W nauce, opartej na wymogu powtarzalności rezultatów uzyskiwanych przez różnych badaczy w różnym czasie, niepowtarzalność procedur i różnorodność uzyskiwanych za pomocą tych procedur danych stanowi poważny czynnik obciążający. Obiektywna prawda, jaka ma być rezultatem poznania naukowego, nie zostaje bowiem ujawniona. Z taką sytuacją mamy do czynienia w przypadku stosowania metod jakościowych. Niestandardowość metod badawczych i wynikający z niej brak intersubiektywnej sprawdzalności uzyskanych za pomocą tych metod danych sprawia, że każda odkryta prawda jest wyłącznie prawdą konkretnego badacza, mającą zastosowanie do konkretnej osoby lub grupy osób badanych. Prawa ogólne nie są w ogóle formułowane lub bywają formułowane w sposób nieuprawniony²⁸.

Innym mankamentem badań jakościowych jest to, że dwóch badaczy może otrzymać różne rezultaty z tą samą osobą badaną w tym samym czasie z powodu różnic w procesie komunikacji, a także różnic w strukturyzacji i interpretacji zebranego materiału. Jest to możliwe z powodu braku dokładnej standaryzacji procedur badawczych (np. zadawanie różnych pytań), ale również z powodu różnic w oczekiwaniach, nastawieniu i przesądach badacza. Brak wskazań dotyczących konieczności formułowania hipotez *explicite* nie oznacza bowiem, że badacz nie sformułuje ich *implicite*. Hipotezy te mogą dotyczyć np. wyjaśniania faktów z życia lub bieżących problemów osoby badanej. Wprawdzie przypuszczenia te mogą być na bieżąco korygowane, ale postulat powstrzymania się od formułowania hipotez w celu zachowa-

²⁶ J.J. SHAUGHNESSY, E.B. ZECHMEISTER, J.S. ZECHMEISTER, *Metody badawcze w psychologii*, Gdańsk 2002, s. 359.

²⁷ J. BRZEZIŃSKI, *Badania eksperymentalne w psychologii i pedagogice*, Warszawa 2000, s. 9.

²⁸ KLEBANIUK, *art. cyt.*, s. 35.

nia optymalnej otwartości i obiektywizmu nie wydaje się łatwy do realizacji. Postreganie osoby badanej jako potwierdzającej przypuszczenia lub zaprzeczającej im może być źródłem stronniczości badacza wobec osoby badanej. Ten tzw. efekt R. ROSENTHALA został wprawdzie stwierdzony w odniesieniu do badań eksperymentalnych, ale w sytuacji badawczej, w której procedury są mniej rygorystyczne, jego skutki mogą być jeszcze bardziej odczuwalne. Badacz nie jest bowiem ograniczony wymogami związanymi z kontrolą zmiennych eksperymentalnych. Zdaniem J. BRZEZIŃSKIEGO, badacz mniej lub bardziej świadomie formułuje pewne oczekiwania interpersonalne. Pewne wstępne oczekiwania interpersonalne są zależne od osobowości badacza, jego postaw, przekonań, uznawanych wartości, od jego wiedzy i doświadczenia, a także od uzyskiwanych danych o osobie badanej, zanim nawiąże z nią kontakt²⁹ W przeciwieństwie do badań weryfikujących hipotezy o charakterze ogólnym, w przypadku badań idiograficznych ewentualne mimowolnie formułowane hipotezy mogą dotyczyć albo zależności uniwersalnych, albo konkretnej osoby. W tym przypadku oczekiwania interpersonalne badacza mogą być kształtowane w trakcie badania. Jeżeli badany potwierdza hipotezę ogólną lub sformułowaną na jego temat, badacz może stworzyć cieplejszy klimat emocjonalny, okazywać większe nim zainteresowanie, poświęcać więcej uwagi i stwarzać więcej okazji do wykazania się. Wyjątkiem może być sytuacja, gdy hipoteza dotycząca badanego jest silnie negatywnie wartościująca. Brak sympatii w stosunku do badanego może niekorzystnie wpływać na długość badania, jakość kontaktu i uzyskanych danych³⁰

Poważnym mankamentem metod jakościowych jest również brak uniwersalnych kryteriów interpretacji i oceny najczęściej mającego postać narracji materiału. Jedy- nym obiektywnym narzędziem przedstawiania danych wydaje się ilościowa analiza treści, w ograniczonym tylko stopniu zgodna z duchem metod jakościowych. Meto- dy te, częściej niż inne, narażone są też na niebezpieczeństwo dostarczenia artefak- tów, dlatego są „spychane na marginesy” metod rzetelnych, diagnostycznych, traf- nych, spełniających postulaty „twardej nauki”

Dobór metod badawczych w dużej mierze zależy od celu poznania naukowego. Jeżeli jest nim zrozumienie jednostki w wymiarze indywidualnym, to stosowane mogą być metody jakościowe. Wyniki tych badań mogą być jednak odnoszone tylko do osoby badanej lub grupy osób badanych. Te indywidualne opisy mogą być wy- korzystywane do tworzenia uogólnionych modeli określonych zjawisk. Uogólnienia te mogą, z jednej strony, wzbogacić doświadczenie epistemologiczne badacza i tym samym sprzyjać lepszemu zrozumieniu życia ludzkiego, mogą też być inspiracją do refleksji dla ewentualnego odbiorcy studiującego ludzkie losy. Z drugiej strony, mo-

²⁹ J. BRZEZIŃSKI, *Metodologia badań psychologicznych*, Warszawa 1996, s. 90–93.

³⁰ KLEBANIUK, *art. cyt.*, s. 36.

gą one stanowić podstawę do ewentualnego formułowania hipotez badawczych przeznaczonych do weryfikacji w badaniach zaplanowanych zgodnie z modelem eksperymentalnym czy korelacyjnym.

The Qualitative Methods Used in Psychology of Religion

Summary

The article presents qualitative methods used in psychology of religion. The first part of the article is devoted to characterization of the qualitative methods used in psychology. It was pointed out that these methods are descriptive, comprehending, ideographic, and interpretative. A characteristic feature of the methods is the fact that they are used to describe and interpret an individual picture of a phenomenon. The methods include, among others: a case study, a psycho-biographic method, a psychological portrait, a hermeneutic dialogue method, a narrative method, and an autobiographic method. The second part of the article is devoted to a presentation of the areas within which the qualitative methods can be applied to psychology of religion. Some examples are provided of how the particular qualitative methods can be applied to an examination of religious experience. In the third part of the article some dilemmas of psychological qualitative examinations are pronounced. Special attention is paid to the fact that, with the use of these methods, one cannot capture cause-effect relationships of the phenomenon examined and the results of this examination can be applied only to the person (or the group of people) examined. However, they can constitute a basis to formulate some research hypotheses for verification with the use of the qualitative methods.